

II. ГЕОЛОГІЯ, ГЕОМОРФОЛОГІЯ ТА КОРИСНІ КОПАЛИНИ

УДК 556.52 (477.83 Жовква) «17/19»

DOI: doi.org/ 10.5281/zenodo.2639634

Яцунда О. С., Колтун О. В.

ГІДРОГРАФІЯ ЖОВКВИ У XVIII–XX СТОЛІТТЯХ

У статті розглянуто зміни гідрографічної мережі на території міста Жовкви з кінця XVIII ст. і до кінця XX ст. Висновки щодо цих змін ґрунтуються на аналізі топографічних карт, планів, вибраних іконографічних зображень Жовкви вказаного періоду. Виявилось, що за чотири сотні років існування Жовкви як міста річка Свиня та її долина неодноразово зазнавали суттєвих змін, пов'язаних спочатку з будівництвом оборонних укріплень бастионного типу довкола замку і середмістя (станом на 1779 р. сумарна довжина водотоків у спрощеному варіанті цих укріплень досягала близько 2 км), згодом – у XIX–першій половині XX ст. – зі спорудженням меліоративної системи спочатку на сході і південному сході міста, а з побудовою залізниці також на півдні та південному заході. Зміни гідромережі у другій половині XX ст. пов'язані з містобудівними потребами: потрібні були нові території під забудову, тому природні та антропогенні потоки засипали і каналізували. Картографічний та іконографічний аналіз Жовкви свідчить про чергування періодів ускладнення і спрощення людиною гідрографічної мережі на території міста впродовж двохсот років і досягнення максимального рівня спрощення наприкінці XX ст.

Ключові слова: гідрографія, картографічний аналіз, іконографічний аналіз, Жовква.

Вступ. Ріки у містах зазнають постійних інтенсивних перетворень, незалежно, чи вони великі, як Дніпро або Дунай, чи малі. Картографічний та іконографічний (в широкому розумінні – як відображення природних об'єктів у творах образотворчого мистецтва) аналіз є ефективним засобом дослідження змін гідрографії, особливо за умов активного антропогенного втручання. Річка Свиня (притоки Рати у басейні Західного Бугу) належить до малих рік, але завдяки розлогій історіографії та архівним джерелам про королівську і магнатську резиденцію на її берегах – про місто Жовкву (нині – райцентр Львівської області з населенням 13,3 тис. мешканців і площею 764 га [5]) – маємо можливість прослідкувати з кінця XVIII ст. за пересуванням та поглибленням русла, створенням рукавів задля наповнення водою оборонних ровів бастионної системи укріплень, спорудженням і засипанням систем меліоративних каналів у різних частинах долини, заповненням і осушенням ставків.

Жовква розташована на пологохвилястій рівнині в долині річки Свиня. Територія здебільшого належить до Малого Полісся. Абсолютні висоти більшої частини міста коливаються від 225 до 240 м, тільки на півдні теперішні межі

Яцунда О. С., Колтун О. В., 2019.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Article Info: Received: April 15, 2019;

Final revision: April 27, 2019; Accepted: May 12, 2019.

Жовкви заходять на край Розточчя, тому узвишшя з горою Гарай має максимальну висоту 350 м.

Не дивлячись на тривалі історичні дослідження та неодноразові археологічні розкопки у межах Жовківського замку та середмістя, які дали підстави для архітектурних реконструкцій первісного вигляду Жовкви і відображені, зокрема, у одній з останніх підсумкових праць – «Атласі українських історичних міст. Т. 3. Жовква» (2016) [1], особливості первісної поверхні території міста та її наступне перетворення, включно зі змінами гідромережі, на сьогодні вивчені недостатньою. Оскільки такі дослідження варто починати з порівняльно-картографічного аналізу, то *мета даної роботи* – встановити деталі та закономірності змін гідрографії Жовкви з часу найдавнішої відомої топографічної карти території міста і впродовж наступних двох століть.

Методи і матеріали. До дослідження ми залучили карти та плани Жовкви, починаючи від Йосифінського топознімання 1779–1882 рр. (так звана карта фон Міга, масштаб 1:28800) і закінчуючи топографічною картою радянського періоду масштабу 1:10000 1984 року: загалом вісім найбільш репрезентативних карт і планів від 1779 до 1984 року (рис. 1–2). Зауважимо, що вони різного масштабу (від 1:2880 до 1:100000) та точності знімання, та конфігурація водотоків прочитується.

Рис. 1. Фрагменти топографічної карти і планів Жовкви 1779–1854 рр. (масштабу не дотримано, орієнтація північ-південь оригінальна) [2, 3, 6, 9]

Карти і плани взяті з відкритих інтернет-джерел та вже згаданого «Атласу українських історичних міст. Т. 3. Жовква» [1]. Також з цього атласу запозичені іконографічні зображення Жовкви XVIII–XIX ст. – копії чи фрагменти гравюр, акварелей Жовкви відомих і невідомих авторів, наприклад, Наполеона Орди, завдяки якому ми знаємо, як виглядали колись зруйновані чи сильно змінені пам'ятки по всій Україні. Зазначимо, що ми не використовували туристичні плани міста кінця XX – початку XXI ст., а також не опиралися на генеральний план 1997 року, оскільки це проект, а не відображення тогочасної ситуації.

Крім головного методу, використано також методи аналізу літературних та фондових джерел і фотофіксацію.

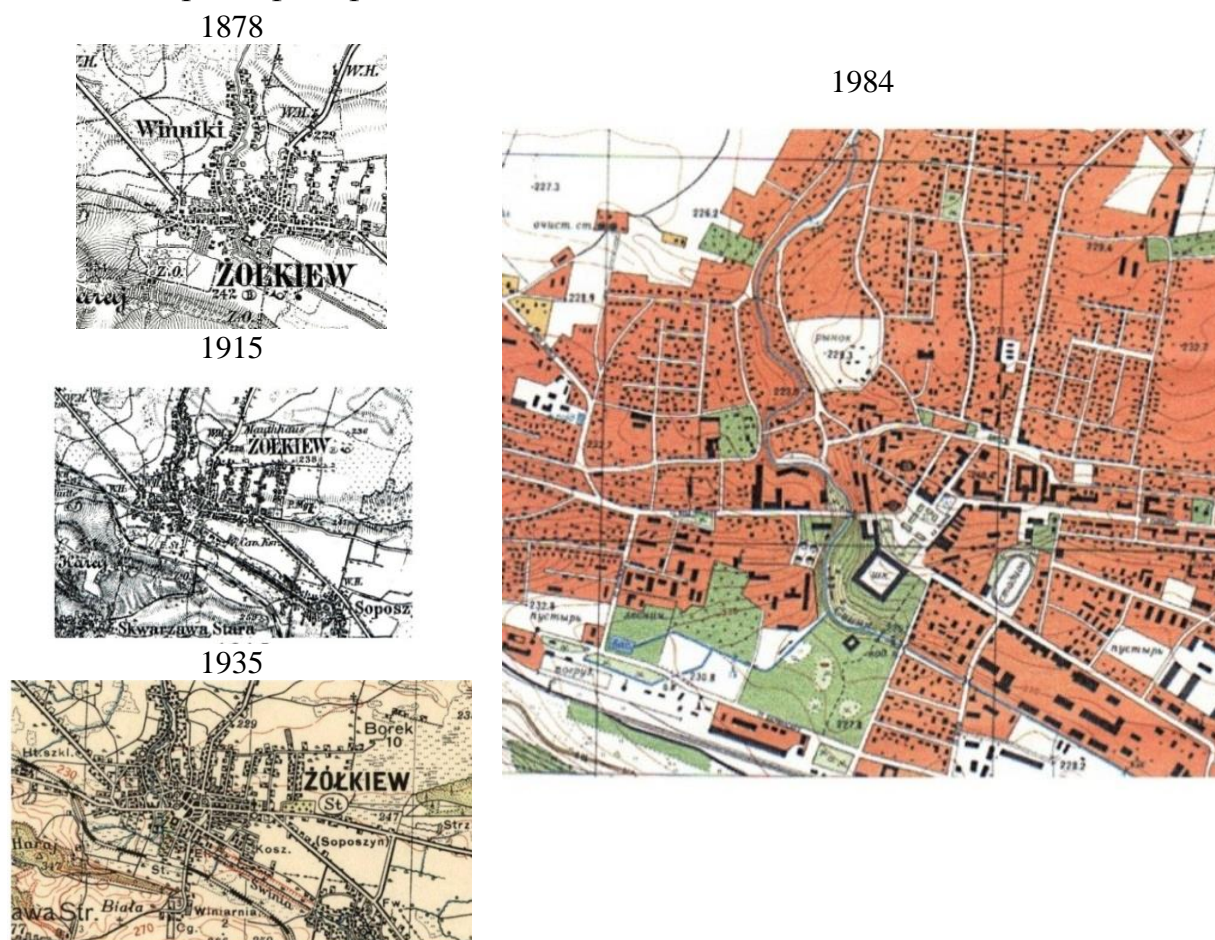

Рис. 2. Фрагменти топографічних карт 1878–1984 рр.
(масштабу не дотримано) [4, 7, 8, 10]

Результати. На Йосифінській топографічній карті Галичини 1779–1782 рр. [9] маємо достовірне відображення рельєфу та гідрографії Жовкви. Окрім тераси розміром 110x80 м перед північно-західним в'їздом до замку, трьох мостів і греблі на північному заході (чи чотирьох гребель?) і ставу (ставків?) на Свині та прямої дороги на гору Гарай (розташування цієї гори добре видно на фрагменті карти 1935 р. на рис. 2), тут єдиний раз зображені водні укріплення по всьому периметру замку з прилеглими плантаціями на сході і по периметру міста, у

тому числі між містом і замком. Ширина плеса ставка досягала 80 м. Свиня на південь від міста ще має природне звивисте русло і невелику ліву притоку біля мосту до замку. Ще один потік впадає зліва у Свиню на північно-західній околиці міста перед греблею і північно-західним бастіоном міських укріплень. Міст через цей потік зображено на передньому плані рисунка Глинської брами, зробленого Н. Ордою через вісімдесят років після Йосифінського топонімічного (рис. 3).

Карта Жовкви та околиць 1817 р. [3] має оглядовий характер у порівнянні як з давнішою, так і з новішими картами. Але можна з упевненістю ствердити існування двох озероподібних розширень на Свині на заході Жовкви.

На плані Жовкви з селом Винники 1841 р. [6] відразу кидається в очі те, що головне русло Свині робить вигин на 90° навпроти південно-західного кута замку, жодні греблі не ідентифікуються, а притока на північному заході з'єднана зі Свинею ще й каналом, завдяки чому утворився неправильний чотирикутник, який через півтори сотні років еволюціонував до квадратного меандру Свині (див. фрагмент топокарти 1984 р.). Два струмки-рукави відходять до решток оборонних ровів на північному заході середмістя і навпроти південно-східного кута замку. Йде рукав завдовжки 150 м і паралельно руслу на південь від замку. Таким чином, за винятком ділянки довкола Домініканського монастиря на північному сході Жовкви (тобто від рavelіна перед Туринецькою брамою і до Львівської брами), місто все ще оточене водою. На сході є озероподібне розширення завдовжки близько 170 м, завширшки 20 м. Південно-східні терени через вже мають меліоративні канали – два субмеридіональні і два субширотні завдовжки до 700 м у межах плану, також кілька менших.

На кадастровій карті 1854 р. Жовква позначена виключно в своїх межах [2], тому на півночі є три рукави нібито без продовження, максимальна ширина ставу на цій карті – 80 м в районі військового шпиталю, тоді як саме русло спрямленої Свині завширшки від 10 до 30 м. Меліоративні канали на схід і південний схід від середмістя не позначені, проте маємо водночас і звивисте старе русло Свині на Звіринці з двома меандрами (за межами фрагмента плану 1854 р. з рис. 1), і спрямлене нове, набагато ширше за рештки старого. З довколаміських оборонних ровів залишився лише фрагмент завдовжки 150 м у першій ділянці (на схід від Звіринської брами, там, де на карті 1841 р. було озероподібне розширення). Такої ж довжини рукав ще зберігається паралельно до головного русла на захід від замку.

На топографічній карті 1878 р. масштабу 1:75000 [7] маємо просту ситуацію: русло Свині спрямлене і поглиблене від села Сопошин на південному сході і до Жовківського замку, нижче по течії воно ледь звивисте, з рукавом в еди-

ному місці, яке і сьогодні зафіксоване вигином русло. Меліоративні канали зосереджені на південний захід від міста.

1852, Туринецька брама (не збереглася) з гравюри Здульського.

Приблизно 1879, Глинська брама з гравюри Наполеона Орди.

Друга половина XIX ст., акварель невідомого автора.

**ис. 3. Річка Свиня на зображеннях Жовкви другої половини XIX ст.
(фрагменти ілюстрацій наведені за [1])**

Схожа ситуація спостерігається на низці австрійських, німецьких, польських карт, виданих на поч. XX ст. перед Першою світовою війною чи під час неї, але знімання для яких робилося наприкінці XIX ст., наприклад, для німецької карти 1915 р. масштабу 1:100000 зі зніманням 1895 р. [8].

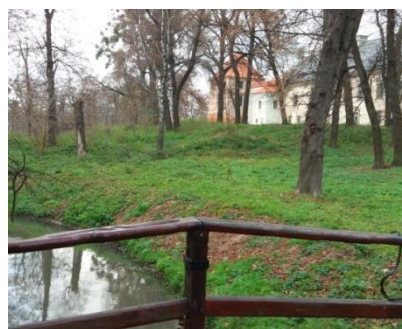
Польська топокарта 1935 р. масштабу 1:100000 [10] демонструє на півдні міста розгалужену меліоративну систему вздовж залізничної колії. У самому ж місті русло Свині набирає максимально спрощених обрисів.

Топографічна карта 1984 р. масштабу 1:10000 [4] показує, що через забудову остаточно позникали і природні, і антропогенні вигини русел (за винятком такого собі квадрату від вулиці І. Богуна до вул. М. Шашкевича), рукави, рови і канали. Є хіба притока на південному заході, теж зарегульована і спрямлена. Русло Свині спрямлене і поглиблене, уріз води 225,1 м, тоді як максимальна висота середмістя – 240,4 м.

У історичних архівах та музеях збереглися також художні зображення Жовкви, які дозволяють уточнити окремі параметри (рис. 3). Зрозуміло, що в середині ХІХ ст. фортифікації вже були суттєво змінені, але завдяки порівнянню росту постатей на гравюрах і акварелях з висотою берегів Свині біля брам можна стверджувати, що принаймні біля Глинської брами перевищення над урізом води в ставку на Свині досягало 9–10 м (гравюра 1859 р.). Приблизно на 8–9 м над водою була висота берегів в рові біля північної Туринецької брами біля синагоги (гравюра 1852 р.).

1

2

3

4

**Рис. 4. Сучасний вигляд русла Свині (листопад 2018, фото О.С. Яцунди):
1–2 – з Глинської брами, 3 – між Глинською і Звіринецькою брамою,**

4 – на схід від Звіринської брами.

На акварелі другої половини XIX ст. схили долини Свині на південь від Глинської брами намальовані не крутими, як на гравюрі Наполеона Орди, а терасованими. Ставка чи озера тут не було, а ширина русла досягала 2–3 м.

Сучасний вигляд русла річки Свині показано на фото з рис. 4. Воно має ширину від 0,8 до 3 м, переважно круті береги заввишки 1,2–3 м є наслідком меліоративних робіт.

Обговорення і висновки. До нас не дійшли достовірні карто- та іконографічні зображення Жовкви часу закладання цього міста за ідеальним ренесансним планом наприкінці XVI ст. чи перших двох століть його функціонування. Проте достатньо широкий фактичний матеріал з кінця XVIII ст. і дотепер дозволяє простежити за змінами природної поверхні та водотоків.

За поширеним у масовій свідомості переконанням, історичний розвиток схожий на прямолінійну висхідну еволюційну пряму, тоді як реальні локальні приклади демонструють інше, як це робить, зокрема, об'єкт даного дослідження – річка Свиня у місті Жовква.

Достеменно невідома складність гідромережі до побудови Жовкви, навіть обриси ровів бастионних фортифікацій невідомі, бо на час першої карти 1779 р. їх уже змінили, однак у порівнянні з наступними етапами розвитку міста вона характеризувалася складністю саме у межах міста: на звивистому руслі Свині та її приток було створено дві замкнуті системи водотоків – меншу довкола замку (орієнтовний периметр 700–800 м) і примикаючи до нею довкола міську (ще плюс 1,2 км, не рахуючи відгалужень у бастионах, бо ще раз наголосимо, що справжня форма бастионів невідома, існують тільки реконструкції за кількома фрагментами). Спрощений варіант цієї антропогенно-природної гідрографії зафіксований на карті 1779 р., одна у порівнянні з наступними століттями, тут рисунок гідромережі у середмісті найскладніший.

До середини XIX ст. відбуваються два протилежні процеси: спрощення рисунку гідромережі у середмісті Жовкви внаслідок засипання ровів, рукавів тощо та ускладнення рисунку гідромережі за межами середмістя внаслідок меліорації долини Свині на незабудованому тоді ще півдні і сході міста. Другий процес досягне піку у 1930-х роках, коли розгалуженість та сумарна довжина меліоративних каналів цілком могла б змагатися з цими ж показниками ренесансних водних укріплень, якби ми мали б про них не лише гіпотетичні дані.

Однак у другій половина XX ст. через тотальну забудову території і природні, і рукотворні водотоки поступово зникають, і гідромережа у Жовкві стає найпростішою за всю історію існування міста, навіть до побудови бастионів чи меліоративних систем, бо Свиня була меандруючою річкою, а зараз маємо мак-

симально спрямлене головне русло з однією притокою зліва, так само спрямленою.

Таким чином, картографічний та іконографічний аналіз свідчить про чергування періодів ускладнення і спрощення людиною гідрографічної мережі на території Жовкви впродовж двохсот років і досягнення найвищого рівня цього спрощення наприкінці ХХ ст.

Література

1. Атлас українських історичних міст [Карти], Т. 3. Жовква / Нац. акад. наук України ; наук. ред. М. Капраль, авт.: Ю. Дубик, М. Капраль, У. Кришталович [та ін.] ; М-би різні. – Львів : Б. вид-ва, 2016. – 1 атл. (20 арк., 52 с.).
2. Кадастрова карта Жовкви, 1854 р.; («Атлас Жовкви»).
3. Карта Жовкви та околиць, 1817 р.; («Атлас Жовкви»).
4. Нестеров (Жовква). Топографічна карта 1:10000, 1984 р.; («Атлас Жовкви»).
5. Облікова картка. Місто Жовква [Електронний ресурс]. – <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rf7571=19692>
6. План Жовкви з селом Винники, 1841 р.; («Атлас Жовкви»).
7. Franzisco-Josephinische Landesaufnahme. Spezialkarte 1:75000. 1873–1889. – [Електронний ресурс]. – <http://freemap.com.ua/maps/avstrijskoj-monarxii/3972.jpg>.
8. Karte des westlichen Russland. O41. Zolkiew. 1915 (Druck, Aufnahme von 1895). 1:100000. – [Електронний ресурс]. – <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/nemeczkie-karty-pervoj-mirovoj-vojny/nemeczkie-karty-pervoj-mirovoj-vojny-kvadrat-o41>.
9. Mieg F. von. Karte des Koenigreichts Galizien und Lodomerien, М 1:28800,1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, В. IX а, 390. (Використано зображення в Атлас українських історичних міст. Т. 3. Жовква. Львів, 2016. Далі –«Атлас Жовкви»).
10. Zolkiew. 1:100 000. Pas 48. Slup 38. Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa. 1935. – [Електронний ресурс]. – <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/polskie-karty/polskie-karty-kvadrat-p48s38>.

Summary

Yatsunda O.S., Koltun O.V. The Hydrography of Zhovkva in the Eighteenth–Twentieth Centuries.

The changes of the river, stream and drainage network in well-known historical city Zhovkva (founded in the late 16th century) since the end of the 18th century and by the end of the 20th century are considered in the article. The research of these changes is based on the analysis of topographic maps and city plans, selected images from that time. As result, the repeatedly significant changes of the Svyntia River and its valley are noted.

The map and image analysis of Zhovkva's territory show the period of complication of the river and channel network in the end of the eighteenth century because of fortification around the castle and middle city. The length of its remains at that time had been about 2 km. By the middle of the nineteenth century two opposite processes had taken place: simplification of the river network design in the city center of Zhovkva as a result of falling asleep of ditches, river arms, etc., and the complication of the human-made water channels network outside the city center. The second process reached the top-level in the 1930s.

However, the build-up of city territory in the second half of the twentieth century has almost destroyed the natural and human-made water streams. The river and channels network in Zhovkva became the simplest in the entire history of the city's existence, even before the bastions. Now river has the most straight main channel with the only one left tributary.

Keywords: hydrography, map analysis, Zhovkva.